

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.26>
 УДК: 94(477+470-074)»1843/1844»:82-92

Олег ІВАНЮК,

доцент кафедри історії України
 Факультету суспільно-гуманітарних наук
 Київського університету імені Бориса Грінченка,
 кандидат історичних наук, доцент,
 Київ, Україна

Oleh IVANYUK,

Associate Professor of the Department
 of History of Ukraine,
 Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
 Borys Grinchenko Kyiv University,
 PhD in History, Associate Professor,
 Kyiv, Ukraine

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
 ORCID iD: 0000-0001-6750-5423

Дар'я РОМАНЕНКО,

студентка Факультету романо-германської філології
 Київського університету імені Бориса Грінченка,
 Київ, Україна

Daria ROMANENKO,

Student of the Faculty of Romance and Germanic Philology,
 Borys Grinchenko Kyiv University,
 Kyiv, Ukraine

doromanenko.if21@kubg.edu.ua
 ORCID iD: 0000-0002-6264-7112

Візії України у подорожніх записках барона Августа фон Гакстгаузена

У статті висвітлюється коло питань, пов'язаних з подорожжю 1843–1844 рр. німецького барона А. фон Гакстгаузена українськими землями, які знаходилися у складі Російської імперії. Основну увагу приділено аналізу вражень мандрівника від спілкування з місцевим населенням і наданим ним етнічним характеристикам тих народів, які мешкали на теренах Наддніпрянської України і Кримського півострова. Встановлено, що конфлікт власних спостережень і вражень А. фон Гакстгаузена з ідеологічними моделями, які нав'язувалися представниками державного апарату, а також часткове цензурування тексту подорожніх записів призвело до хаотичності викладу, історичних помилок і браку чіткого й об'єктивного бачення розвитку українських земель.

Ключові слова: подорож, А. Гакстгаузен, Наддніпрянська Україна, міський простір, етнічний склад, подорожні записи.

Visions of Ukraine in the Travel Notes of Baron August von Haxthausen

The article investigates the purpose and the process of Baron August von Haxthausen's trip through the Ukrainian lands that were the part of the Russian Empire in 1843–1844. The scientific heritage of August von Haxthausen was examined by various researchers, but most of them studied his works exclusively in the context of agricultural and socio-economic issues of Russia and Germany. However, the trip of August von Haxthausen itself and his observations concerning ethnographic and religious peculiarities, social and cultural aspects of life of the local population have been practically never explored before. The research is based on two volumes of A. von Haxthausen's work "The Russian Empire, its People, Institutions, and Resources", with the primary focus being on his travelling through

Ukrainian ethnic territories. In the course of the investigation, it is established that the purpose of Baron's trip was to explore the agricultural system of the Russian Empire, as well as receive further insight into different aspects of daily life, culture, and traditions of the local population. In addition, August von Haxthausen demonstrated a great interest in various monuments, such as religious constructions, palaces, and educational institutions. His choice of the monuments was significantly influenced by what was popular among other travelers to visit in the late 18th — early 19th centuries. Due to Baron's communication with people of different social classes certain changes in his attitude towards the imperial realities were induced, making it more objective and comprehensive. August von Haxthausen was substantially interested in the living conditions of foreign colonists, particularly of Mennonites — his compatriots. While travelling, Baron clearly identified the ethnicity of each people of the Russian Empire. His ethnic classification was predominantly based on the language, physical features, and traditions of the population. All the data, which was collected by August von Haxthausen in the course of the trip, including his observations and impressions, was later transformed into a three-volume work "The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources"; further laying the foundation of changes in the imperial society.

Keywords: *trip, August von Haxthausen, Dnieper Ukraine, urban space, ethnic composition, travel notes.*

На середину XVIII ст. українські землі, попри численні повідомлення про них у тогочасній європейській пресі, залишалися для іноземців своєрідною «незвіданою землею». Причини такого стану справ пояснив англійський мандрівник Джозеф Маршалл. По-перше, це було пов'язано з відсутністю цілісної й об'єктивної інформації про регіон, адже офіційні відомості обмежувалися застарілими і часом міфологізованими звітами. По-друге, на його думку, українські землі були віддалені від основних маршрутів, які прокладали посадові особи та подорожуючі з європейських країн до Москви й Санкт-Петербурга або далі на Схід. І по-третє, географі, створюючи праці, які стосувалися Російської імперії, говорячи про Україну, копіювали інформацію з джерел XVI–XVII ст. (Брицький П.П., Бочан П.О., 2011. С. 238).

Власне тому наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., коли Російська імперія розпочала колонізацію новоприєднаних південних територій і, зокрема, Кримського півострова, українські землі стали об'єктом досліджень для мандрівників з різних європейських країн. Вони вирушали у дорогу з метою загального пізнання нових країв, у пошуках екзотики, задля реалізації власних наукових досліджень або дипломатичних місій. Значну частину серед мандрівників становили вихідці з німецьких земель, зокрема Й.Г. Блазіус, Й.Г. Коль, К. Кох, П.-С. Паллас та інші.

Одним з тих, хто відвідав Наддніпрянщину і Кримський півострів у 40-х рр. XIX ст. був барон Август фон Гакстгаузен⁹⁸, якого відомий французький історик Жюль Мішле назвав «російським Колумбом» (Starr S., 1968. P. 462).

Питання подорожі барона А. Гакстгаузена Україною лише побіжно знайшло відображення в історіографії, хоча його науковий доробок ви-

кликав зацікавлення дослідників ще за імперської доби, у другій половині XIX ст. Тогочасні розвідки переважно стосувалися аналізу економічної і соціальної інформації, яка містилася у працях німецького мандрівника.

Так, подорож А. Гакстгаузена теренами Російської імперії відбилася у науковому дослідженні В. Семевського (Семевский В.И., 1888). Зокрема, було окреслено передумови мандрівки, яку німецький економіст здійснив у 1843–1844 рр., й проаналізовано роздуми вченого щодо кріпацтва. Процес підготовки подорожі барона до Російської імперії, спираючись на архівні документи, аналізував і П. Морозов (Морозов П.О., 1891).

За радянської доби було опубліковано статтю М. Дружиніна, де було викладено коротку біографію німецького мандрівника й проаналізовано його економічні погляди (Дружинин Н.М., 1968). У сучасній російській історіографії постає А. Гакстгаузен приділили увагу О. Потапенко (Потапенко О.А., 1994; Потапенко О.А., 1995; Потапенко О.А., 1996) й О. Авдеева (Авдеева О.А., 1998). Зокрема, О. Авдеева досліджувала чинники, які впливали на формування світогляду барона, а також аналізувала його бачення державного й соціального устрою Російської імперії.

Деякі ґрунтовні наукові розвідки присвятили А. Гакстгаузену й іноземні дослідники. Зокрема, у 1954 р. німецький історик В. Бобке захистив дисертацію «А. Гакстгаузен. Дослідження з історії політичного романтизму» (Bobke W., 1954). У 1968 р. було опубліковано статтю англійського історика С. Старра, присвячену німецькому економістові (Starr S., 1968). Наприкінці 70-х рр. XX ст. Беттіна Бір створила монографію, присвячену поглядам німецького дослідника щодо економічних й соціальних відносин між Пруссією та Російською імперією (Bettina K. Beer, 1979).

⁹⁸ Август фон Гакстгаузен (1792–1866) — німецький барон, економіст, юрист, мандрівник, учасник війн проти військ Наполеона, дійсний таємний радник пруського уряду, дослідник аграрного устрою Пруссії й Російської імперії. Упродовж 1815–1818 рр. він вивчав аграрну історію у Геттінгенському університеті. У 1829 р. був запрошений на державну службу до Берліна.

Упродовж 80–90-х рр. ХХ ст. наукову й епістолярну спадщину німецького барона аналізували японський вчений Ейті Хідзен, німецька дослідниця М. Стоянова-Одой та інші (Stoyanoff-Odoy M., 1991). Вчені докладно висвітили його біографію та світоглядні концепції. Проте, попри ґрунтовну розробку проблеми, поза увагою науковців залишився комплексний аналіз візій українських земель у тревелогах А. Гакстгаузена.

Метою дослідження є аналіз тревелогів Августа фон Гакстгаузена для реконструкції його поглядів на українські землі у першій половині ХІХ ст.

Теоретичне знайомство А. фон Гакстгаузена з українськими землями розпочалося задовго до самої подорожі. Ще у 1834 р. за дорученням пруського уряду барон А. Гакстгаузен розпочав дослідження земельного устрою різних німецьких регіонів. Цій роботі він присвятив дев'ять років свого життя. Наукові пошуки викликали цікавість щодо розвитку поземельних відносин в інших країнах, зокрема й у сусідній Російській імперії. Підсумовуючи результати досліджень, у 1842 р. А. Гакстгаузен оприлюднив статтю, у якій проаналізував Указ імператора Миколи I «Про зобов'язаних селян» (Haxthausen A., 1842).

Публікація привернула увагу російського посланця П. фон Мейєндорфа. У спілкуванні з міністром державного майна, графом П.Д. Кисельовим, чиновник висловив думку про доцільність запрошення такого фахівця, як А. Гакстгаузен, до Російської імперії з метою проведення наукових досліджень і аналізу стану аграрного сектора країни. Пропозиції щодо запрошення було доведено до відома імператора Миколи I, який у свою чергу визнав їх доцільними. Важливість проекту підкреслювалася тим, що цар не лише дозволив іноземцеві відвідати Російську імперію, але й наказав профінансувати його подорож. На реалізацію проекту було виділено 11 232 рублі (Starr S., 1968. P. 463).

Водночас граф П. Кисельов зазначав, що «барону Гакстгаузена Височайше дозволено відвідати Росію з метою наукових досліджень з удосконалення сільського господарства, не роблячи втім з цієї подорожі урядового заходу... Виходячи з того, що подорож барона Гакстгаузена не є заходом урядовим і офіційним, а приватним,... барон Гакстгаузен може оглядати усе те, що дозволено бачити будь-якому іншому приватному мандрівникові» (Авдеева О.А., 1998. С. 9).

У свою чергу посприяв організації досліджень і пруський король Фрідріх Вільгельм IV. Він надав своєму таємному радникові «річну відпустку для мандрівки російськими провінціями, заплановану як відповідь на пряме запрошення Його Величності Російського Імператора, з виплатою усієї Вашої зарплати авансом...» (Stoyanoff-Odoy M.,

1991. P. 42). Таким чином, питання подорожі було вирішено. Готуючись до неї, А. Гакстгаузен опрацював доступні йому довідкові джерела, ознайомився з тревелогами тих, хто вже бував у Російській імперії, і побіжно вивчив історію земель, які планував відвідати.

Подорож барона А. Гакстгаузена до Російської імперії розпочалася у 1843 р. Він полишив Берлін і виїхав до Санкт-Петербурга. Мету мандрівки він визначив так: «Познайомитись із різними людьми, отримати рекомендаційні листи, які мені можуть знадобитися під час моєї подорожі вглиб імперії, і зібрати таку інформацію, яка може стати у пригоді під час дослідження національного життя Росії» (Haxthausen A., 1856 a. P. 2)⁹⁹. Діставшись Санкт-Петербурга, А. Гакстгаузен відразу увійшов до наближеного до імператорської родини кола. Особливе захоплення у мандрівника викликала особа імператора Миколи I. Згодом він писав: «Микола був ще людиною, на яку можна дивитись, наче на бронзову статую! Я знав його дуже добре, не думаю, що десять людей могли знати його краще й цінувати більше, ніж я. Це була шляхетна й могутня натура, не схожа на жодну іншу в сучасності, при цьому такої відкритості, чесності, м'якості та релігійності, як не багато хто» (Stoyanoff-Odoy M., 1991. P. 44).

Знайомство з імператором і спілкування з високопосадовцями, надлишкова розкіш, на яку страждав російський вищий світ, показові масові заходи — усе це вплинуло на його сприйняття дійсності, сформувало певні стереотипи і призвело до дещо необ'єктивної оцінки життя у Російській імперії. Надзвичайно емоційно він описав свої враження від так званого «Великого параду», організованого до Великодня, у якому він взяв участь. Барон А. Гакстгаузен нотував: «...Через деякий час Імператор вийшов з палацу й наблизився до війська: пролунав надзвичайний крик радості. Він став у центрі перед військами, і потім певна кількість рядових солдатів з усіх полків виступили вперед й оточили імператора. Він підійшов до кожного по черзі, віддав великодній салют, обійняв і поцілував його. Це було видовище вражаючої величі!... Почуття власної рівності перед Ним охоплює людей; всі, вищих і нижчих класів, обіймають один одного, як брати, і навіть правитель чверті земної кулі, тимчасовий захисник і голова церкви, вітає найнижчого зі своїх підданих і таким чином визнає релігійні зв'язки, які пов'язують його з народом» (Haxthausen A., 1856 a. P. 7). Згодом, під час подорожі губерніями, у процесі спостереження за повсякденним життям і спілкування з місцевим населенням, погляди мандрівника щодо Російської імперії та самодержавного управління нею зазнали істотних змін.

⁹⁹ Тут і далі в тексті твір А. Гакстгаузена подано у перекладі Д. Романенко.

9 травня 1843 р. А. Гакстгаузен залишив Санкт-Петербург й у супроводі німецького орієнталіста й історика І.-Г.-Л. Козегартена, князя П. Лівена й кількох інших супутників вирушив до Москви (Stoyanoff-Odooy M., 1991. P. 43). Подорожувати з гідами й перекладачами, які зазвичай походили з урядових або адміністративних кіл, було обов'язковою умовою для іноземця. Потреба обґрунтовувалася необхідністю організації заходів безпеки, налагодження комунікації з місцевим населенням і створення умов для комфортного пересування. Проте у супроводу була й інша функція. Він ретранслявав тези, які мали стати визначальними у формуванні певного позитивного сприйняття імперської дійсності, і намагався демонструвати лише ті сторони життя, які стверджували велич Російської імперії та міць її армії. З урядової переписки між П.К. Мейендорфом і П.Д. Кисельовим відомо, що А. Гакстгаузен бажали використати як своєрідного «агента» для популяризації імперської системи управління у Німеччині (Starr S., 1968. P. 469).

Проте чим довше тривала подорож, тим більше мандрівник розумів, що оповіді мало збігаються з реальністю. Це сприяло формуванню об'єктивного бачення стану життя на підкорених царатом територіях.

Наприклад, у Феодосії А. Гакстгаузен взяв під протекцію голову поліції, який вільно володів німецькою мовою й невідступно супроводжував його. Мандрівника засмутило, що його компаньйон, незважаючи на прохання, не показав йому того життя, яке барон прагнув побачити. Німецький економіст зазначав: «...на жаль, мій супутник взяв мене лише до найкращих і найбагатших будинків, у яких простежувалися лише європейські звички й сучасна розкіш... Це одна слабка сторона російських чиновників: вони набувають великої спритності у тому, щоб показувати допитливим очам свого начальства найяскравішу сторону всього, і, приховуючи всі дефекти, вони роблять те саме для мандрівників...» (Haxthausen A., 1856 b. P. 101).

Ще одним фактором, який сприяв спробам об'єктивно оцінити побачене, було спілкування зі співвітчизниками. Зокрема, розмови з німцями, які проживали у Харкові, дали можливість барону А. Гакстгаузену зрозуміти бугафорність багатьох аспектів життя Російської імперії. Співвітчизники повідомляли, що враження високої освіченості та культури значної частини представників станової верхівки, нібито витончені манери, вишуканий зовнішній вигляд і знання французької мови — усе це лише «розкішна оболонка, яка не здатна довго приховувати «первісну порожнечу розуму» (Haxthausen A., 1856 a. P. 398).

Маршрут подорожі барона А. Гакстгаузена був таким: Москва — Ярославль — Вологда — Казань — Саратов — Пенза — Тамбов — Воронеж — Харків — Катеринослав — Кримський півострів — південний Кавказ — Кримський півострів — Одеса — Поділля — Волинь — Київ — Чернігівщина — Орельщина — Тульщина — Москва — Санкт-Петербург (Haxthausen A., 1856 a. P. 11).

Знайомство мандрівника з Наддніпрянщиною розпочалося з Харківської губернії. Першим, що привернуло увагу А. Гакстгаузена в українських землях, були «кам'яні баби», які, за його словами, зазвичай розташовувалися біля курганів. Уперше одну з таких пам'яток він побачив у с. Рогань, дорогою з Харкова до Чугуєва. Мандрівник залишив її детальний опис і зробив схематичний малюнок.

Надалі А. Гакстгаузен, на аматорському рівні, намагався досліджувати «кам'яних баб». Його увагу привернули кілька зразків, які знаходилися у саду Катеринослава, біля будинку губернатора. Оглянувши їх, мандрівник зазначив, що ці фігури суттєво відрізнялися від тієї, яку він уже бачив й, імовірно, їх було зроблено значно пізніше.

Ще один різновид кам'яних скульптур він виявив у селі Терпіння, на березі річки Молочної (колишня резиденція голови духоборів¹⁰⁰ С.І. Капустіна). Вони знаходилися у внутрішньому дворі місцевого маєтку. За припущеннями мандрівника, їх привезли сюди з іншого місця, можливо, з околиць села. Описуючи їх, А. Гакстгаузен нотував: «Фізіономії, безсумнівно, були монгольськими. Головні убори були подібними до тих, що тепер носять калмицькі жінки» (Haxthausen A., 1856 b. P. 84). У процесі дослідження він намагався попередньо класифікувати їх: «Фігури поділяються на чоловічі та жіночі; всі досі розглянуті (зокрема й ті, яких я бачив на власні очі) повернуті обличчям на схід; усі вони тримають у руках перед животом предмет, стосовно [природи] якого мандрівники мають різні здогадки; одні сидять, інші стоять» (Haxthausen A., 1856 b. P. 80). Проте А. Гакстгаузен не був ані археологом, ані істориком і не володів спеціальними знаннями. Його висновки мали поверхневий характер, і він це добре розумів. Тому мандрівник наголошував на важливості пам'яток і необхідності створення своєрідної державної програми їх дослідження та збереження, адже їх руйнував не лише час, але й чиновники, які бажали прикрасити ними свої маєтки (Haxthausen A., 1856 b. P. 85).

Одним із важливих питань, що намагався з'ясувати А. Гакстгаузен, було питання етнічного складу населення регіонів, якими він подорожував. Перше, на що звернув увагу А. Гакстгаузен, — це відмінності між росіянами й українцями. Хоча

¹⁰⁰ Духобори (духоборці) — одна з християнських релігійних течій, представники якої не визнають Біблію. Неодноразово зазнавали переслідувань і депортацій з боку російської імперської влади.

під впливом імперських міфів, які ретранслявалися йому супроводом, і внаслідок подальшого редагування власних подорожніх записів мандрівник визначав їх як дві частини одного народу.

Він зауважував, що малороси мало контрастують з великоросами, як, власне, і їхні діалекти не суттєво відрізняються. Мандрівник проводив аналогію щодо «верхніх і нижніх німців», у яких мовлення мало значно більші відмінності. Часом А. Гакстгаузен взагалі не бачив різниці між двома народами. Особливо це стосувалося історичних подій і процесів, свідком яких він не був. Тому він вніс певну плутанину у свою оповідь і ввів в оману читача. Наприклад, основними учасниками колонізації півдня України у XVI–XVII ст., засновниками і основою козацтва він називає саме росіян. Мандрівник зазначає: «...росіяни підкорили ці степи, вони були зовсім безлюдні та незаселені, і лише одиночні кочові племена перебували на них зі своєю худобою... Росія була першою, кому вдалося змінити кочовий спосіб життя на осілий в степах, які вони почали заселяти та культивувати. З шістнадцятого століття козаки, що згадувалося вище, проникли в понтійські степи зі сходу і заходу, а потім розмістилися на Доні та Дніпрі» (Haxthausen A., 1856 b. P. 63). Поряд з тим він дає цікаву характеристику ментальності росіян: «Росіяни за будь-яких обставин прагнули лише блискавичного та швидкого результату; переваги досягнутого, що ведуть за собою великі проблеми, працю, перешкоди, або є віддаленими, не є перевагами для них» (Haxthausen A., 1856 b. P. 45).

Проте описи, які він наводить у тревелогах, суперечать його попередньому твердженню і дають розуміння, що А. Гакстгаузен не лише чітко розрізняє українців і росіян, вказуючи на етнографічні й ментальні особливості, але й проводить етнічну межу між ними. Мандрівник писав: «Тепер ми дійшли до кордону Орловської губернії, який можна вважати границею між малоросами і великоросами. Обличчя, постаті, борода й одяг людей свідчили про це, хоча спостерігався поступовий перехід від одного до іншого. План і архітектура будинків та садиб ще здебільшого були малоросійські (сторона будинку виходить на вулицю, є веранда й побілені стіни). Але розташування сіл, довгі широкі вулиці з садибами, що стоять лінійно й впритул одна до одної, вказують на великоросійський лад і звичаї. Станційне село Севськ було цілком великоросійським» (Haxthausen A., 1856 b. P. 173). Так само він зафіксував мовні, релігійні, культурні відмінності між двома народами, подорожуючи Правобережною Україною, хоча й хибно поділяв українців на «малоросів» і «русинів». Вочевидь це сталося тому, що ті, з ким спілкувався А. Гакстгаузен, саме так визначали свою етнічну приналежність. Так само помилково він вважає українську мову діалектом, який сформувався під впливом польської та ро-

сійської мов. Не останніми чинниками, які вплинули на плутанину з етнонімами, що виникла у подорожуючого, були необізнаність щодо особливостей віровизнання і нерозуміння наслідків процесу русифікації, який активно впроваджувався імперським урядом після приєднання цього регіону.

Зокрема, перебуваючи на Поділлі, А. Гакстгаузен зазначав: «Населення Поділля складається з 10 різних народів... — великоросів, малоросів, русинів... Кожен є відмінним і не змішується з іншими, має свою мову, одяг, спосіб життя і загалом власну релігію. Кожен утворює своєрідний соціальний і політичний клас. З великоросів сформований прошарок чиновників, цивільних і військових; вони одягаються у форму, розмовляють великоросійським діалектом й належать до Російської церкви. Малороси становлять клас козаків; вони мають свій своєрідний одяг, говорять малоросійським діалектом і також належать до Російської церкви. Русини — клас селян-кріпаків, які мають самобутнє вбрання, розмовляють своїм діалектом, що є сумішшю польської та російської мов. Раніше вони належали до об'єднаної грецької та латинської церкви, проте, оскільки цей союз був розірваний, ніяких відмінностей між їхнім віросповіданням та тим, що властиве Російській церкві, не спостерігається» (Haxthausen A., 1856 b. P. 155–156).

Таким чином, впадає в око неузгодженість у твердженнях, які стосувалися українців і росіян. Можемо припустити, що подорожні записки, під впливом спілкування з представниками російських урядових кіл, були частково змінені у той час, коли мандрівник завершив подорож Наддніпрянщиною і Кримським півостровом та упродовж ще довгого часу перебував у Москві, а потім Санкт-Петербурзі. Зокрема, відомо про наполегливе прохання імператора Миколи I цензурувати увесь текст, незважаючи на те, що він не мав друкуватися російською мовою, а лише німецькою і французькою (Starr S., 1968. P. 463).

Так само певне ідеологічне редагування могло здійснюватися після завершення польових досліджень А. Гакстгаузена і повернення до Пруссії навесні 1844 року. За відомостями С. Старра, для роботи з подорожніми записами граф П.Д. Кисельов надав мандрівникові помічника. Той своєю чергою регулярно відправляв до Санкт-Петербурга таємні звіти про стан справ і зміст тексту. Водночас відомо, що А. Гакстгаузен працював достатньо методично і виважено, тому замовникам дослідження довелося чекати на перші результати кілька років (Starr S., 1968. P. 470).

Проте вочевидь прочитане не задовольнило імперські кола. Праця мандрівника викликала шквал критики у Російській імперії. Негативну оцінку дослідженням дали граф А.Х. Бенкендорф, економіст І. Вернадський, і, зрештою, М. Черни-

шевський, який спочатку виступив на його захист, та інші (Starr S., 1968. P. 463).

Особливу увагу мандрівника привернув полінаціональний склад населення півдня Наддніпрянської України й Кримського півострова. Август фон Гакстгаузен зазначав: «Що стосується різноманіття національностей людей, то колонії, створені у Бессарабії, були заселені болгарами (60 701), в уряді Херсона також знаходимо 7832 болгарина. У цей час загалом є від 70 000 до 80 000 болгар, близько 6000 молдаван і валахів, 6000 сервійців, майже всі у Бессарабії й Херсоні. Також 1400 болгар і кілька тисяч греків в уряді Тавриди. Кількість вірмен невідома, але вона, ймовірно, не перевищує й тисячі. В уряді Херсона є 9 колоній євреїв, близько 7500 осіб, чотирьох шведських колоній, а усі інші 230 000 осіб — це німці з найрізноманітніших районів Швейцарії, Бадена, Вюртемберга, Нассау, Рейну та Західної Пруссії» (Haxthausen A., 1856 b. P. 40–41).

Значну частину своїх тревелогів він приділив етнографічним описам народів цих регіонів і спробам охарактеризувати їхні ментальні риси й світобачення. Побіжно мандрівник висвітлює і колонізаційні процеси, які тривали й у першій половині XIX ст. Зокрема, він фіксував бурхливий економічний розвиток, що у той час переживала Катеринославщина. У зв'язку з цим до регіону безперервно прибували переселенці «і багато вже прижилося, серед яких є великороси й малороси, волохи, серби, албанці, у великій кількості греки, татари й німці. Багато поміщиків від великоросійських урядів посилають сюди своїх кріпаків; багато польської шляхти прийшли зі старопольських повітів, і багато бідних дворян із рязанської губернії» (Haxthausen A., 1856 a. P. 418–419). Ті, хто поселяється на коронних землях, отримують від уряду вісім десятин і сто срібних рублів на допомогу в побудові необхідних будівель разом зі звільненням від податків на певну кількість років.

Проте найбільше мандрівника цікавила доля німецьких колоністів, які у другій половині XVIII ст. заселили південні землі, що увійшли до складу Російської імперії. Подорожуючи з Катеринослава до Кримського півострова, він відвідав менонітське поселення Розенталь. Мандрівник писав: «Ми відразу відчули себе перенесеними в долини Вісли, що у Західній Пруссії, настільки цілковито німецьким було все навколо нас: не лише люди, їхня мова, одяг і житло, але й кожна тарілка і посудина, навіть домашні тварини (собаки, корови й кози) були німецькими. Цим колоністам навіть вдалося надати німецького вигляду самій природі в усьому районі: художник

міг би назвати пейзаж німецьким» (Haxthausen A., 1856 a. P. 420–421). Описуючи поселення менонітів, А. Гакстгаузен демонстрував обізнаність щодо особливостей німецької колонізації Півдня України.

Ще одним народом, який зацікавив мандрівника своєю культурою і способом життя, були ногайці. Він вважав їх своєрідною «етнічною екзотикою» і останнім кочовим народом на теренах Європи. Про існування ногайців А. Гакстгаузен дізнався ще у процесі підготовки до подорожі, читаючи книгу Д. Шлаттера. Більш детальну інформацію він отримав від Дж. Корніса, меноніта за походженням, який відповідав за будівництво сіл для ногайців¹⁰¹. Саме цим зумовлювалося те, що їхні поселення, власне, як і окремі помешкання, були облаштовані на менонітський лад.

Так само від Дж. Корніса А. Гакстгаузен дізнався про асиміляційні заходи, запроваджувані імперським урядом щодо цього народу. Мандрівник зазначав: «Ногайські татари на північ від Азовського моря обмежені російським урядом певною, чітко визначеною територією, а саме — 50 верст завдовжки з півночі на південь, 90 верст зі сходу на захід. Площа відведених земель становить близько 3300 квадратних миль. На півдні вони сягали Азовського моря й володінь графа Ф. Орлова-Денисова; на півночі обмежувалися колонією менонітів і молукан; на сході доходили до вюртемберзьких колоній і російських поселень; а на заході — до колонії духоборців» (Haxthausen A., 1856 b. P. 92).

Поряд з тим він звернув увагу на невдалі спроби примусити їх до осілого способу життя. Мандрівник вказував на те, що російські чиновники, зокрема наглядач за ногайцями граф Я. де Мезон, змушували їх будувати стаціонарні житла і займатися землеробством, на якому вони не розумілися. Проте, після того як він залишив свою посаду, процес переходу до осілости призупинився. Барон А. Гакстгаузен зазначав: «Багато хто з них покинули свої будинки... й повернулися у степ вільних кочівників. “Аллах так захотів! — кажуть. — Він дав росіянам і німцям плуг, вірменам стіл (для підрахунку грошей), а ногайцям він дав віз”» (Там само). Підсумовуючи свої спостереження, мандрівник нотував: «Безсумнівним є те, що серед них досі існує сильна прихильність до турків, але вони поводяться дуже обережно, щоб не дозволити росіянам це усвідомити» (Haxthausen A., 1856 b. P. 93).

Відмінність від іудеїв Наддніпрянщини і особливий статус караїмів змусили А. Гакстгаузена писати про них. Мандрівник зазначав, що цей на-

¹⁰¹ На початку XIX ст. російський уряд узяв курс на руйнацію традиційного способу життя ногайців і їх асиміляцію. З цією метою було утворено своєрідну резервацію для їх компактного проживання і докладалися зусилля щодо спонукання до осілого способу життя. У 1809 р. розпочалося розселення ногайців у Мелітопольському окрузі — було засновано м. Ногайськ. До спорудження жител для кочівників активно залучалися німецькі колоністи.

род користується значними привілеями, які були надані рескриптом імператриці Катерини II від 18 січня 1795 р., зокрема й певними податковими й торговельними пільгами. (Haxthausen A., 1856 b. P. 112). Німецький економіст вказував на те, що «вони загалом забезпечені, ведуть широку торгівлю по всій Росії і навіть по морю з Туреччиною та Англією. У Криму вони володіють великими садами і виноградниками, обробленими землями, маєтками». (Haxthausen A., 1856 b. P. 111).

Такий стан справ визначав надзвичайно позитивне ставлення караїмів до російської влади. Повага до імперії та її очільників мала й зовнішні прояви. Мандрівник нотував: «...ми пішли до багатого маклера міста на ім'я Мардохай Моше. Тут нас знову завели в обклеєні шпалерами кімнати, обставлені диваном, дзеркалами, письмовим столом, сучасними столами й стільцями. На стінах висіли гравюри імператорів Олександра й Миколи та різноманітні аркуші паперу...» (Haxthausen A., 1856 b. P. 102). За звичною вже традицією, описуючи ментальні риси народу, який його зацікавив, А. Гакстгаузен характеризував караїмів так: «Вони справді заслуговують пошани, яка їм скрізь наділяється, своєю моральною поведінкою та правдивістю, своєю покорою владі країн, в яких вони оселилися, і своєю доброзичливою та справедливою поведінкою до всіх» (Haxthausen A., 1856 b. P. 112).

Значну частину записів про Кримський півострів мандрівник присвятив татарам. Він із мрійливою захопленістю описував спосіб життя цього народу. Кримських татар А. Гакстгаузен характеризував як «чесних, вдоволених, тверезих і гостинних» людей, «благочестивих та вірних мусульман, проте ввічливих та вільних від фанатизму». Він також спростував частину міфів, які поширювалися російськими чиновниками стосовно цього народу в тогочасному суспільстві. Наприклад, Август фон Гакстгаузен зазначав: «Татарина звинувачують у ліні, особливо це часто роблять землевласники, на яких він змушений працювати... Але багата природа щедро нагороджує його дарами, і йому потрібно докласти лише трохи зусиль, щоб заслужити її милість...» (Haxthausen A., 1856 b. P. 126–127).

Ще одним народом, на який мандрівник звернув свою увагу, були вірмени. Саме з їхньою діяльністю А. Гакстгаузен пов'язував економічний розвиток міст Кримського півострова. Характеризуючи цей народ, А. Гакстгаузен писав: «Вірмени, безсумнівно, надзвичайно виділяються своїми здібностями: міста, що простяглися вглиб Криму і де вірменів якраз дуже багато, завдячують своїм важливим статусом саме цьому народу, адже без нього вони так би й залишались бідними татарськими селищами» (Haxthausen A., 1856 b. P. 60–61).

Поряд з тим подорожні записи А. Гакстгаузена містять не лише характеристики того чи іншого

народу, але й фрагментарні відомості про етнічний склад населення Бахчисарая. Зокрема, він вказував, що чисельність жителів колишньої ханської столиці становила 11 251 особу. Серед них налічувалося: 7904 татари, 1138 ромів (включно з населенням передмість і найближчих сіл), 1109 караїмів, 888 греків, 106 росіян, 103 вірмени, 3 іноземці (Haxthausen A., 1856 b. P. 114).

Цікавим є те, що мандрівник не висвітлює етнічний склад населення інших міст Кримського півострова, не порівнює його, наприклад, з Карасубазаром — містом, яке було не менш татарським, ніж колишня ханська столиця. Можливим поясненням є складність пошуку необхідної інформації. Зокрема, А. Гакстгаузен зазначав, що після прибуття до Санкт-Петербурга він отримав 200 кг документів, які стосувалися статистики, аграрного законодавства й управління. Під час подорожі довелося їх перевозити на окремому спеціальному візку (Starr S., 1968. P. 470). Отже, знайти потрібні відомості було достатньо складно або й взагалі неможливо.

Гіпотетично можемо також припустити, що місцеві чиновники уникали надання статистичних відомостей, оскільки вчений міг прослідкувати тенденцію до стрімкого скорочення чисельності народів, які жили на землях Кримського півострова, і пов'язати це з приєднанням території до Російської імперії і національною політикою царату. Так само можемо припустити, що місцева влада просто не мала статистики, якою могла б забезпечити А. Гакстгаузена. Адже сам мандрівник зазначав, що лише «у Одесі я отримав справжню професійну таблицю популяції Нової Росії» (Haxthausen A., 1856 b. P. 64). З описів самого А. Гакстгаузена не є зрозумілим, чи увійшли туди відомості щодо Кримського півострова.

У процесі дослідження багатоетнічності мандрівник дійшов висновків, що влада, яку цікавило лише освоєння вільних земель, дозволяла заселення їх усім бажаним іноземцям, без перерки, серед них і вигнанцям, злодіям; колоністи були представлені вихідцями «з Альп, Піренеїв і гори Арарат; зі Швеції, Мальти та Єгипту; з островів Архіпелагу й Балеарських островів; з Нью-Йорка, Ірландії, Франції, Італії і кожного району Німеччини. До слов'янського складника населення належать великороси та малороси, русини та поляки, серби, болгари та інші, у великій кількості дуже впливові іудеї (з Караїмської церкви), вірмени та багато інших кавказьких народів»; у більшості міст Наддніпрянщини і Криму росіяни становлять меншість; кримські міста, незважаючи на дії влади, переважно зберегли татарський компонент (Haxthausen A., 1856 b. P. 59).

Окрім питань, пов'язаних з етнічним складом українських земель, увагу барона А. Гакстгаузена привернуло й міське середовище Наддніпрянщини й Кримського півострова. Вочевидь йому було

цікаво порівняти міста своєї батьківщини, більшість з яких значною мірою зберегли історичну забудову, тяглість архітектурної традиції, середньовічні культові та оборонні споруди, які славилися численними музеями і галереями, й міста нововідкритих для себе земель. Більше того, упродовж тривалого часу в європейському суспільстві побутувала думка про варварський стан простору на сході. Проте, на відміну від багатьох мандрівників, А. Гакстгаузен не вдавався до детального опису архітектурних пам'яток і старожитностей. Більшою мірою його цікавило міське середовище, повсякденне життя і атмосфера міст.

Знайомство з українськими містами у барона А. Гакстгаузена розпочалося з Харкова. Його зовнішній вигляд справив на нього неабияке позитивне враження. Мандрівник зазначив, що це «одне з найгарніших і найбільш перспективних міст Південної Росії», пророкуючи йому майбутнє потужного політичного, адміністративного й культурного центру. Він стверджував, що Харкову «судилося зайняти таку саму позицію щодо Одеси, яку Москва посідає стосовно Санкт-Петербурга» (Haxthausen A., 1856 a. P. 397). Привернула увагу подорожуючого виважена й елегантна забудова міста.

Проте А. Гакстгаузен відзначав і певні негативні аспекти, з якими йому довелося зіткнутися. Зокрема, його вразив незадовільний стан доріг, через що постійно застрягали карети і вози, це своєю чергою не робило подорож приємною. Він вказував на неорганізованість руху транспорту, внаслідок чого складалося враження, що екіпажів у місті значно більше, ніж жителів (Haxthausen A., 1856 a. P. 398).

Ще одним аспектом, який привернув увагу мандрівника, було освітнє середовище Харкова. Він познайомився із кількома видатними професорами місцевого університету — М.М. Луніним, І.І. Срезневським, А.К. Струве. Спілкування з ними було надцікавим, оскільки вони добре знали його батьківщину, адже навчалися у німецьких університетах.

Август фон Гакстгаузен з подивом зазначав, що, як за європейськими нормами, науковці отримували надзвичайно низьку заробітну плату, а студенти, поряд з тим, не сплачували за навчання, хоча їхні родини були переважно заможні. Відзначив мандрівник і руйнівні, з його точки зору, політичні настрої, які панували у студентському середовищі. Він вважав, що це пояснюється недостатнім контролем з боку уряду і викладачів, а також впливом на студентство французів і швейцарців, які відвідували Російську імперію і транслювали бунтівні ідеї.

Інше, і вже дещо гірше враження, ніж Харків, справив на мандрівника Катеринослав. Він назвав його містом «чудового, проте незавершеного плану, яке втратило свою колишню велич» (Haxthausen A., 1856 a. P. 416). Образ міста, як і його архітектура, не викликали цікавості у подорожуючого, і він вирішив уникнути його загального опису. Поряд з тим А. Гакстгаузен все ж відзначив кілька цікавих об'єктів. Із великим задоволенням він прогулявся парком Г. Потьомкіна, у якому було збудовано розкішний палац. Мандрівник писав: «Цей парк є найкращим, що я бачив у Росії, який тягнеться вздовж мальовничих і скелястих берегів Дніпра і відкриває чудові краєвиди на протилежний берег, так само скелястий; між ними протікає велична річка, ширша за Рейн» (Haxthausen A., 1856 a. P. 416–417). Вразила його й суконна мануфактура «Herr Neumann»¹⁰².

Особливий інтерес у А. Гакстгаузена викликали міста Кримського півострова, і це не було випадковістю. Регіон набув популярності серед європейських мандрівників ще з кінця XVIII ст. До А. Гакстгаузена його відвідали француз Шарль-Жильбер Ромм, іспанець Франсіско де Міранда, німці Петер-Симон Паллас, Йоганн Георг Коль та інші. Їхні враження від подорожей були опубліковані та відомі європейцям.

Серед усіх відвіданих міст у Криму мандрівника найбільше вразила колишня ханська столиця — Бахчисарай. Він привабив А. Гакстгаузена екзотикою кримськотатарської культури й унікальністю архітектури. Мандрівник зазначав: «Це було перше справжнє татарське місто, яке я побачив; орієнтальний дух пронизував все його внутрішнє життя» (Haxthausen A., 1856 b. P. 112). Він залюбки гуляв містом, роздивлявся майстерні кравців і ковалів, відвідував кав'ярні, зауважуючи, що татари спілкуються із винятковою жвавістю на вулицях, проте заходять до кав'ярні, щоб насолодитися спокоем і не вдаються до розмов (Haxthausen A., 1856 b. P. 113–114).

Перебуваючи у Бахчисарай, А. Гакстгаузен відвідав Успенський монастир. Релігійний комплекс передовсім зацікавив мандрівника загадковістю походження печер, у яких він розміщувався. Розмірковуючи над цим питанням, А. Гакстгаузен писав: «Ці печери дуже стародавні, і їх не можна з упевненістю віднести до спадщини жодного з народів, які населяли цю місцевість: є велика вірогідність, що вони належали невідомим історії етносам. Розкопки проводилися з неймовірним зусиллям та, звичайно, дуже грубими інструментами, і зайняли роки праці. Вони [печери], очевидно, слугували житлом, а потім час від часу

102 За інформацією А. Гакстгаузена, її засновником і власником був виходець з Аахену — К.В. Нойман, який переїхав до Російської імперії у 1815 р. Спочатку він працював управляючим приватних і державних мануфактур. Зібравши капітал у 100 тис. руб., відкрив власну справу. Мануфактура виготовляла 14 тис. ярдів сукна на рік. Існувала упродовж 15-ти років.

використовувалися як місця поховань... Це історична загадка» (Haxthausen A., 1856 b. P. 109–110).

Антагоністом до Бахчисарая, на думку А. Гакстгаузена, був Севастополь. Він писав: «Ще декілька годин тому ми були у справжньому орієнтальному містечку, повному великих історичних спогадів і населеному людьми, які походять з Далекого Сходу та є правовірними мусульманами. А тепер, несподівано й наче за помахом чарівної палички, ми були перенесені до абсолютно сучасного європейського міста. У першому можна було побачити лише східні обличчя, національні строї, будинки й мінарети; тут не зустрічається жодного татарина, не трапляється нічого, крім уніформ й елегантного модного вбрання, будинків і палаців з колонами й балконами, і російських церков» (Haxthausen A., 1856 b. P. 131–132).

Залишивши Кримський півострів, А. Гакстгаузен помандрував до Одеси. Тут він оглянув гавань, великі карантинні заклади, музей тощо. Проте місто, яке архітектурно було окрасою Півдня Наддніпрянщини і викликало захоплення у багатьох іноземців, німецький економіст описав досить стримано, як таке, що є розвинутим і впорядкованим. Поряд з цим особливу увагу в подорожніх записках мандрівник приділив старому ринку Одеси. Він привабив його природністю, колоритом і відсутністю бутафорного імперського лоску.

Август фон Гакстгаузен зазначав, що тут «як жебраки, так і більша частина робітників замовляли собі вечерю замість того, щоб готувати її вдома». Тут також спостерігалися відмінності у звичках людей різних національностей: росіяни перед вечерею завжди дотримувалися певного ритуалу, знімаючи головний убір, повертаючись до найближчої церкви та перехреснюючись; серед греків і волохів було набагато менше формальностей під час прийому їжі, в той час як роми просто «вишукували й пожирали свою вечерю там, де могли її знайти» (Haxthausen A., 1856 b. P. 141–142).

Ще одним українським містом, яке не міг не відвідати А. Гакстгаузен, був Київ. Мандрівник був заворожений побаченням. Свої враження він висловив так: «Вид на місто з висоти протилежного берега широкого Дніпра є воістину величним, і небагато російських поселень можуть зрівнятися з ним...» (Haxthausen A., 1856 b. P. 172). У супроводі наданого генерал-губернатором Д.Г. Бібіковим гіда й перекладача А. Гакстгаузен оглянув Київ.

Місто вразило мандрівника кількістю і величчю православних святинь. Спершу він оглянув Свято-Успенську Києво-Печерську лавру. У супроводі архієрея він спустився до підземних печер монастиря. Там мандрівник мав змогу побачити нетлінні мощі ченців, і з подивом зазначав: «Тіла не розкладаються, а зморщуються; всі вони лежать, доступні для огляду, у кам'яних трунах, одягнуті у свої чернечі шати. На кожному е

шовкове покривало, чудово вишите золотом» (Haxthausen A., 1856 b. P. 159). Завітав А. Гакстгаузен і до печери Святого Антонія, засновника монастиря, та підземної церкви, що була облаштована звичною для богослужіння атрибутикою. Окрім того, він побачив й усипальницю Нестора Літописця.

І знову, як і у Криму, А. Гакстгаузен замислився над таємницею створення печер. Він поставив під сумнів той факт, що вони були вириті ченцями. Свої роздуми він вніс до подорожніх записок: «Мені здається малоімовірним, що Антоній зі своїми соратниками чи будь-які інші їхні послідовники розкопали ці ходи й келії, які сягають кількох тисяч кроків у довжину. Навіть у теперішній час, з усіма нашими механічними приладами й допомогою пороху, це була б колосальна багаторічна робота, оскільки лише невелика кількість робітників могла би бути зайнята нею одночасно. Те, що ці місця були викопані в такий ранній період, є немислимим. І навіщо Антонію рити із неймовірними зусиллями ходи й печери, коли він міг і навіть збудував свою церкву й монастир на землі?» (Haxthausen A., 1856 b. P. 160–161). Він також висловив припущення, що ці печери є набагато давнішими, ніж вважається, і створені вони були варягами або природними процесами. Проте мандрівник не став шукати відповіді на питання, які постали, залишивши це фахівцям.

Август фон Гакстгаузен також відвідав Софійський собор. Він визнав його найкращою релігійною спорудою в Російській імперії. Мандрівник із небадужістю оповів про фрески Софійського собору, зазначивши, що «ті, які я бачив, мали ознаки найвищої давнини — вицвілі барви, чіткі контури, характерний вираз і жорсткий малюнок» (Haxthausen A., 1856 b. P. 161). Ще одним шедевром він визнав «надзвичайної краси» іконостас, виконаний у стилі рококо.

Окрім міст і релігійних пам'яток, мандрівник із захопленням розповідав про палацову архітектуру Наддніпрянщини й Кримського півострова. Одним з перших подібних об'єктів, які оглянув А. Гакстгаузен, була імператорська резиденція в Чугуєві. Барон згадував: «Це був чудовий невеличкий замський будинок, мальовниче розташований на височині над Донцем, в оточенні квітучого саду, що простягається вниз до річки... Житло було облаштоване добре й зі смаком, і у ньому панувала атмосфера ідеального комфорту» (Haxthausen A., 1856 a. P. 405–406).

Хоча його і вразив ханський палац у Бахчисарай, мандрівник вирішив його не описувати, посилаючись на вже існуючу детальну і розлогу оповідь свого співвітчизника — Й. Коля, вважаючи, що додати до неї вже немає чого.

Найбільше захоплення серед об'єктів палацової архітектури викликав у А. Гакстгаузена Воронцовський палац в Алушці. У захваті він писав:

«Замок величезної площі, зведений у готико-мавританському стилі, і, кажуть, на нього вже витрачено сім мільйонів рублів, хоча його інтер'єр аж ніяк не завершений. Зеленуватий камінь, з якого він побудований, надає всьому за сприятливого вечірнього освітлення своєрідний чарівний колір та ефект... Цей замок, на мою думку, є найкращою спорудою такого роду в Російській імперії» (Haxthausen A., 1856 b. P. 136–137). Проте палацова архітектура викликала у мандрівника суто туристичну цікавість. Огляд таких об'єктів був виключно можливістю відпочити від дороги і не становив для нього дослідницького інтересу.

Таким чином, упродовж 1843 р. німецький барон А. фон Гакстгаузен з метою дослідження аграрного устрою Російської імперії здійснив подорож Наддніпрянською Україною. Успереч власним очікуванням, він доклав значні зусилля для вивчення культури, побуту й звичаїв різних народів, які проживали в межах України. Основними аспектами, які висвітлювалися у подорожніх записках, окрім професійних економічних питань, були поліетнічність Наддніпрянської України й Кримського півострова й міське сере-

довище зазначених регіонів. Візії України, особливо у контексті історичного розвитку, часом мали суперечливий характер, оскільки сам мандрівник перебував під ідеологічним впливом, знаходився у полоні імперських міфів і ілюзій, а також не мав необхідних фахових знань. Водночас упродовж подорожі погляди мандрівника зазнали змін, що сприяло наближенню до об'єктивної оцінки життя народів Російської імперії та системи державного управління. Чинниками зрушень були: споглядання дійсності, спілкування із місцевим населенням і співвітчизниками, ознайомлення з новим для нього джерельним матеріалом. Проте конфлікт власних спостережень і вражень А. фон Гакстгаузена з ідеологічними моделями, які нав'язувалися представниками державного апарату, а також часткове цензурування тексту подорожніх записів призвели до хаотичності викладу, історичних помилок, відсутності чіткого й об'єктивного бачення розвитку українських земель, часом хибної характеристики окремих рис ментальності народів, які проживали на теренах Наддніпрянської України й Кримського півострова.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Авдеева О.А. Август фон Гакстгаузен и его труды о России, 40-е — 60-е годы XIX века: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук (07.00.02). Санкт-Петербург, 1998. 19 с.
- Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці: Технодрук, 2011. 308 с.
- Дружинин Н.М. Крестьянская община в оценке А. Гакстгаузена и его русских современников. Ежегодник германской истории. Москва: Наука, 1968. С. 28–50.
- Гедьо А.В., Іванюк О.Л. Російська імперія в боротьбі з османським спадком: підкорення народів Кримського ханства. *Східний світ*. 2022. № 1. С. 5–20.
- Морозов П.О. Барон Август Гакстгаузен и его сочинение о России (1842–1854). Исторические материалы из архива Министерства государственных имуществ. Санкт-Петербург, 1891. Т. 1. С. 189–207.
- Потапенко О.А. Гакстгаузен о России. *Сборник статей «Восток и Запад — диалог культур»*. Москва, 1994. С. 49–59.
- Потапенко О.А. Переписка А. Гакстгаузена и Э. Раден как источник по истории освобождения крестьян в России. *Вестник Московского университета*. Серия 8. История. 1995. № 2. С. 36–47.
- Потапенко О.А. Гакстгаузен и немецкая консервативная мысль о России. *Сборник статей «Восток и Запад — диалог культур»*. Москва, 1996. С. 45–55.
- Потапенко О.А. Гакстгаузен о русской культуре. *Сборник статей «Россия и Западная Европа в XIX–XX веке: проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур»*. Москва, 1996. С. 51–62.
- Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1888. Т. 2. 625 с.
- Bettina K. Beer. August von Haxthausen, a Conservative Reformer: Proposals for administrative and social reform in Russia and Prussia 1829–1866. University Microfilms International, 1979. 326 p.
- Bobke W. August von Haxthausen. Eine Studie zur Ideengeschichte der politischen Romantik: PhD Dissertation. Universität München, Munich, 1954. 237 p.
- Haxthausen A. Der kaiserlichrussische Ukas vom 2 (14) April 1842. *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*. Augsburg, 1842. No.133. P. 1057–1059.
- Haxthausen A. The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources / translated by R. Farie; London: Chapman and Hall, 193, Piccadilly, 1856a. Vol. I. 462 p.
- Haxthausen A. The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources / translated by R. Farie; London: Chapman and Hall, 193, Piccadilly, 1856b. Vol. II. 463 p.
- Hizen Eiichi. Bibliographie von und über August von Haxthausen. *Japanese Slavic and East European Studies*. 1982. Vol. 3. P. 91–113

- Hizen Eiichi. August Freiherr von Haxthausen: russische Kirche. *Japanese Slavic and East European Studies*. 1986. Vol. 7. P. 89–110.
- Hizen Eiichi. August Freiherr von Haxthausen: russisches Volksleben. *Japanese Slavic and East European Studies*. 1988. Vol. 9. P. 77–96.
- Hizen Eiichi. August Freiherr von Haxthausen: russisches Volksleben. *Japanese Slavic and East European Studies*. 1989. Vol. 10. P. 123–133.
- Hizen Eiichi. August Freiherr von Haxthausen: russisches Volksleben. *Japanese Slavic and East European Studies*. 1991. Vol. 12. P. 125–142.
- Kohl J.G. St. Petersburg, Moscow, Kharkov, Riga, Odessa, the German Provinces on the Baltic, the Steppes, the Crimea and the Interior of the Empire. London: Chapman and Hall, 186, Strand, 1844. 530 p.
- Schlatter D. Bruchstücke aus einigen Reisen nach dem südlichen Russland, in den Jahren 1822–1828: mit besonderer Rücksicht auf die Nogayen-Tataren am Asowschen Meere. St. Gallen: Huber und Comp., 1830. 496 p.
- Starr Frederick S. August von Haxthausen and Russia. *The Slavonic and East European Review*. 1968. Vol. 46. No. 107. P. 462–478.
- Stoyanoff-Odoy M. Die Großfürstin Helene von Russland und August Freiherr von Haxthausen: zwei konservative Reformer im Zeitalter der russischen Bauernbefreiung Wiesbaden: Verlag Otto Harrassowitz, 1991. 173 p.

REFERENCES

- Avdeeva, O. A. (1998). *August von Haxthausen i ego trudy o Rossii, 40-e — 60-e gody XIX veka*. Avtoref. dis. na soisk. uchen. step. kand. ist. nauk (07.00.02), Sankt-Peterburg [in Russian].
- Bettina, K. Beer. (1979). *August von Haxthausen, a Conservative Reformer: Proposals for administrative and social reform in Russia and Prussia 1829–1866*. University Microfilms International [in German].
- Bobke, W. (1954). *August von Haxthausen. Eine Studie zur Ideengeschichte der politischen Romantik*. PhD Dissertation, Universität München, Munich [in German].
- Brytskyi, P. P., & Bochan, P. O. (2011). *Nimtsi, frantsuzy i anhliitsi pro Ukrainu ta ukrainskyi narod u XVII–XIX stolittiakh*. Chernivtsi: Tekhnodruk [in Ukrainian].
- Druzhinin, N.M. (1968). Krestianskaia obshchina v otsenke A. Haxthausen i yego russkikh sovremennikov. *Yezhegodnik germanskoi istorii*, Moskva: Nauka, 28–50 [in Russian].
- Haxthausen, A. (1842). Der kaiserlichrussische Ukas vom 2. *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*. Augsburg, 133, 1057–1059 [in German].
- Haxthausen, A. (1856). *The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources*. Translated by R. Farie, (Vol. I), London: Chapman and Hall, 193, Piccadilly [in English].
- Haxthausen, A. (1856). *The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources*. Translated by R. Farie, (Vol. II), London: Chapman and Hall, 193, Piccadilly [in English].
- Hedo, A. V., & Ivaniuk, O. L. (2022). Rosiiska imperiia v borotbi z osmanskym spadkom: pidkorennia narodiv Krymskoho khanstva. *Skhidnyi svit*, 1, 5–20 [in Ukrainian].
- Kohl, J. G. (1844). *St. Petersburg, Moscow, Kharkov, Riga, Odessa, the German provinces on the Baltic, the Steppes, the Crimea and the Interior of the Empire*. London: Chapman and Hall, 186, Strand [in English].
- Morozov, P. O. (1891). Baron August Haxthausen i yego sochinenie o Rossii (1842–1854). *Istoricheskie materialy iz arkhiva Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv* (T. 1), Sankt-Peterburg, 189–207 [in Russian].
- Potapenko, O. A. (1994). Haxthausen o Rossii. *Sbornik statei «Vostok i Zapad – dialog kultur»*, Moscow, 49–59 [in Russian].
- Potapenko, O. A. (1995). Perepiska A. Haxthausen i E. Raden kak istochnik po istorii osvobodzheniia krestian v Rossii. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 8. Istorii*, 2, 36–47 [in Russian].
- Potapenko, O.A. (1996). Haxthausen i nemeckaia konservativnaia mysl o Rossii. *Sbornik statei «Vostok i Zapad — dialog kultur»*, Moskva, 45–55 [in Russian].
- Potapenko, O. A. (1996). Haxthausen o russkoi kulture. *Sbornik statei «Rossiia i Zapadnaia Yevropa v XIX–XX veke: problemy vzaimovospriiatiia narodov, sotsiumov, kultur»*, Moscow, 51–62 [in Russian].
- Semevskii, V. I. (1888). *Krestianskii vopros v Rossii v XVIII i pervoi polovine XIX veka*. (T. 2), Sankt-Peterburg: Tipografiia Tovarishchestva «Obshchestvennaia polza» [in Russian].
- Schlatter, D. (1830). *Bruchstücke aus einigen Reisen nach dem südlichen Russland, in den Jahren 1822–1828: mit besonderer Rücksicht auf die Nogayen-Tataren am Asowschen Meere*. St. Gallen: Huber und Comp [in German].
- Starr, Frederick S. (1968). August von Haxthausen and Russia. *The Slavonic and East European Review*, 107, 462–478 [in English].
- Stoyanoff-Odoy, M. (1991). *Die Großfürstin Helene von Russland und August Freiherr von Haxthausen: zwei konservative Reformer im Zeitalter der russischen Bauernbefreiung*. Wiesbaden: Verlag Otto Harrassowitz [in German].

- Hizen, E. (1982). Bibliographie von und über August von Haxthausen. *Japanese Slavic and East European Studies*, 3, 91–113 [in German].
- Hizen, E. (1986). August Freiherr von Haxthausen: russische Kirche. *Japanese Slavic and East European Studies*, 7, 89–110 [in German].
- Hizen, E. (1988). August Freiherr von Haxthausen: russisches Volksleben. *Japanese Slavic and East European Studies*, 9, 77–96 [in German].
- Hizen, E. (1989). August Freiherr von Haxthausen: russisches Volksleben. *Japanese Slavic and East European Studies*, 10, 123–133 [in German].
- Hizen, E. (1991). August Freiherr von Haxthausen: russisches Volksleben. *Japanese Slavic and East European Studies*, 12, 125–142 [in German].

Дата надходження статті до редакції: 07.07. 2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)